

Вернер ф. Гайденстам / МАЗЕПА І ЙОГО АМБАСАДОР

У величаво влаштованій спальні стояло високе ліжко, прикрашене перами по рогах. Поза напів затягнутою заслоною лежав старий чоловік, літ може шістдесят вісім, із натягненим аж під саму бороду накривалом і з розкиненим на подушці білим, довгим волоссям. Побіч ліжка на долівці, застеленій килимом, лежали серед різних скляночок з медикаментами декілька книжок латинської та французької поезії. Біля дверей пошепки розмовляв із двома зелено одягнутими послами від царя Петра малий і висохлий священник.

— Він ледве розуміє ваші слова, — тихо промовив він, кидаючи болючий погляд на хворого. — Уже довгий час він лежить отак безмовно. Хто б то подумав, що старий із такою життєрадісністю нагло опиниться на смертному ложі.

— Іване Степановичу! — закликає один із чужинців піднесеним голосом, підходячи до ліжка, — наш великодушний імператор, твій государ, шле тобі привіт. Пригадуєш тих трьох твоїх козаків, що викралися були до нього й донесли, що ти готуєш бунт проти його величності, — він велів їх закувати в кайдани і прислав тобі в дарунок приязни. Іване Степановичу, він покладається на твою лояльність.

Мазепа відкрив слабо очі і порушив устами, але зміг ледве прошептати кілька незрозумілих слів.

— Ми тебе розуміємо, — заговорили обидва нараз, ми тебе розуміємо. Ти вітаєш його і дякуєш за ласку, і ми йому це передамо та скажемо, що ти похилився під тягарем своїх літ і що ти всі свої думки звертаєш уже до тих речей, що не з цього світу.

— Я боюся, що тут скоро буде по всьому, — тихо сказав до них священник.

Посли похитали сумно головами і, поступаючи взад, вийшли із спальні.

Скоро тільки вони вийшли, священник підійшов до дверей і замкнув їх на засуву.

— Вони вже пішли, — сказав.

Мазепа підвівся на ліжку, сів і відірвав плястер із брови та кинув його далеко на долівку. Його темні, широко відкриті очі блищали вогнем. Рум'янци загорілись на щоках, а під гарно вирізьбленим носом заясніли білі й свіжі, як у юнака, зуби. Він відкинув накривало і, одягнений від ніг до голови, у довгий жупан та чоботи з острогами, вискочив з ліжка.

— Цим разом ми це не погано влаштували. В Московії будуть думати, що старий Мазепа лежить безпомічний і нешкідливий. Хай Бог милує його побожну душу! Га-га! Ах ти архигіпокрите!

Священник сміявся сухо. Він був скинений єпископ з Болгарії. Його кругла голова з гострим носом і глибоко осадженими очима робили його схожим на кістяк.

Мазепа ставав щораз живіший.

— Мазепа вмираючий! Га-га! О, ні, мій великий московський царю, тепер я, власне, збираюся жити і порахуватися з тобою.

— Цар підозріває тебе, гетьмане, зле він хоче роззброїти тебе своєю великодушністю. А він може такий бути.

— І він мене роззброїв би, якби одної ночі при столі, коли ми трохи випили, він мене не вдарив у вухо. Я ціню своє вухо не менше, як і він своє, й обиди я ніколи не можу забути. Вона застрягне в душі і гризе її, роз'їдає. Якщо я не король з уродження, то я є ним у душі. І чого він хоче із своїми німецькими мундурами на моїх знаменитих козаках? Але до речі! Розкажуй про свої пригоди, ти старий брехуне!

— Мій гетьмане! Я, одягнений як бідний монах, пішов до шведської головної квартири. Часом я посадив собі молоду шинкарочку на коліна, з кварту поставив на край стола, але коли я нишком зиркнув у низ і побачив, що мої пальці забагато вилазять із моїх подертих черевиків, я відразу подумав собі: оце і є Мазепин амбасадор.

— Дуже добре, але як ти побачив того чепуруна?

— Чепуруна?

— Очевидно! Його шведську величність короля Карла. Ти не віриш, як він дженджуриється в своїм заяложенім шматтю, як будь-який напарфумований французький принц у своїх шовкових панчохах. І в нього є чудова північна зневажливість, яка постійно ігнорує все і вигукує: Сміття! Це ніщо! Не має значення! — Він ніколи не був здібний сумувати з приводу невдачі довше як одну ніч. Це й було таємницею його сили. Горе йому було б, якби він сидів безсонно ніч за ніччю. Я цікавий побачити його. Я навіть прагну цього. Але оповідай далі.

— Вперше я побачив його в перуці й панцері на шалику чи фартусі шинкарки, на склянці, з якої я пив, на солодошах, які я їв, і на скатертині на столі, і на накривці скрині, і на табакерках, і на базарній будці. І ніхто не говорив про ніщо інше, як тільки про нього... Старі селяни називали його протестантським папою-мечоносцем, вибранцем самого Бога, і скидали капелюхи, як говорили про нього.

— Ах, так, але як ти знайшов його самого, коли ти прийшов до головної квартири?

— Остерігаю тебе. Я передбачаю нещастя. Я бачив дивний знак, омен. Я побачив його пихатого й гордовитого духом.

— Як велику особовість, яку світ починає осуджувати.

— Марльборо покинув його табір по авдієнції в Саксонії, знизуючи плечима, а соверени починали сміятися з нього за його плечима. Навіть його власні генерали почувалися від того втомлені.

— Він став героєм юрби, ти думаєш. Хай буде, але навіть і тоді він є людиною, якої я якраз потребую, щоб зібрати дикі орди. Якби ти не запевнив мене, що ти бачив як він їсть і п'є, я не вірив би, що він жива людина. Тоді я мусів би сказати: молодий князь Швеції впав у переможному герці під Нарвою, але його привид і досі йде попереду його війська. Сніг паде й паде, барабани гуркотять і торохкотять, а проріділі батальйони не знають, ані не розуміють, куди він їх веде. Коли вороги пізнають його в порохомому димі, то опускають мушкети в забобонній пошані і не зважаються стріляти. А він і не помічає, що часом він стинає голови таким людям, які радо впали б перед ним на коліна. Найняті вбивники кидають зброю на його вид і піддаються, а він пускає їх на волю безкарно. А про держави й договори з ним і не говоріть. Він не воює за посілості, як це люди роблять; він тримає в руках Божий меч, щоб карати й нагороджувати. Чого він жадав саме тепер у нагороду за перемогу при закладуванні миру? Думаєте, грошей, землі? Від Австрії він вимагав члена ексекютиви, який оклеветував його при столі, і групи російських солдатів, які перейшли границю. І ще свободи віровизнання для протестантів. Від Пруссії вимагав ув'язнення полковника, який давав поради цареві, і вигнання письменника, який глузував з пієтистів. Від Саксонії вимагав Паткуля і шведських ренегатів, а свободи для князя Собеського і всіх саксонців, які перейшли на шведську сторону. Самого короля Августа він змусив запакувати старі польські регалії в скриню і відіслати королеві Станиславові. А тепер, коли він скинув з трону польського короля Августа, він хоче скинути й царя, або викликати його на поєдинок, але його корони й уряду він не взяв би, якби навіть хтось йому дарував. Від античних часів не було людини, що міцніше тримала б у руках своїх меч або скипетр.

Мазепа, коли він говорив, вхопив рукою один із стовпчиків ліжка так міцно, що аж затрусилися пера на шовковій запоні.

Але священник підніс три пальці вгору і відповів:

— Я остерігаю тебе. Все, чого він доторкається, він призначає на нещастя і смерть. Одначе він є патрон пригодників. Він підніс авантюру до величчя й поваги. Ти теж, гетьмане, пригодник, а я найбільший з вас усіх. Тому я буду послужливий.

Він опустил руку і вимахував нею з легковажною фамільярністю перед очима Мазепа.

— Ти, Іване Степановичу, ніколи не цікавився, чому я скерував свої кроки до твоїх особливих дверей?

— Тебе скинули з єпископського престола з приводу твого невірства і твоїх вибриків.

— Це в дійсності дорівнює якійсь дрібній крадіжці невеликого значення. На іконі була пара ізмарagdів...

— Які ти підміняв кусниками скла і продав у найбільшому секреті, так щоб ти міг жити багатше і в більше гідний для слуги Церкви спосіб.

— Давайте, не будемо про це більше говорити. Я теж чув про Мазепу, колишнього пажу на дворі короля Яна Казимира; він у своїй напудрованій перуці був так довго запобігливий перед химерною статтю, аж врешті заздрісний чоловік своєї жінки зловив його, прив'язав голого до коня і пустив у ліси. А там він оснував собі царство пригодників. Святий Андрей охоронив тебе, Мазепо. Я потребував доброго пана, який би стидався стинати добру голову і який дав би мені можливість у спокою читати свою греку і свого Макіявелі. Все це примари, навіть те, що ти пан, а я слуга. Тому я й прийшов до тебе. Моя пригодницька кров не дає мені спокійно сидіти на одному місці, і я втомився від твого вина, змішаного з водою, бо ти є великий скнира. Але як ти тепер обмірковуєш якусь фінансову трансакцію

щодо мушкетних куль, я йду за тобою. І як шведський король перестав слухати своїх генералів та благальних листів від своєї бабки і свого народу та прийшов сюди найбільш небезпечними й непрохідними шляхами, то він бажає прийняти твою пропозицію союзу. З тобою і з твоїми козаками він вирушить проти твого володаря. Ось папери.

Він скинув рясу і стояв у козацькому одягу з пістолями за поясом, а з пазухи витягнув якісь складені папери.

Мазепа зблід, взяв папери, притиснув їх міцно до уст і довго тримав так, похиливши голову, наче перед невидимим образом якогось святого.

— Барабани! Барабани! — промовив у глибокому схвилюванні, але коли священник пішов до дверей, він спинив його.

— Ні, не треба барабанити скорше як завтра.

Після того він пішов до простого стола в невеличкій бічній кімнаті і сів до своїх рахункових книг. Потім він скликав своїх управителів і обчислював, обраховував і наказав більшу економію в молочнім відділі. Напів розбійник, напів учений, але ощадний власник маєтків, він врешті запорядив пакування багатьох своїх скринь. Часом він схилився і помагав. Врешті наступного ранку одягнув старомодний, але багато прикрашений козацький костюм. Поривистий і активний, він зірвався із свого стільця, як скоро був сів, і спинився хвилину перед дзеркалом, погладжуючи бороду своєю делікатною малою і білою рукою.

Як тільки почув звук барабанів, всів на свого коня і погальопував.

* * *

Коли він по якомусь часі прибув до шведського табору і переїжджав одного ранку серед сніговії в королівському почоті, священник, наче випадково, спинив свого коня побіч нього. За ними довкола маршувало військо; зброя й гармати були накріті, щоб не ржавіли. Разом із ними котилися й клекотіли вози, навантажені мішками харчів і хворими вояками. На останку гнали великі череди худоби. П'яні запорожці і пустотливі козаки та польські болохи, що енергійно барабанили, їхали в зелених і червоних жупанах та в високих бронзових шоломах, на яких подзвонювали дзвіночки. Деякі вимахували бунчуками і луками або інкрустованими сріблом і слоневою кісткою мушкетами. Інші грали на тужливих дерев'яних сопілках. Це був барвний, у своєму роді легендарний, похід, що йшов непрохідними й невідомими лісовими стежками, замерзлимими мочарами, попід засніженими смереками, в напрямі містерійного Сходу.

— Гетьмане, — відізвся священник низьким голосом, — ти обіцяв привести тридцять тисяч козаків, а ведеш заледве чотири.

Мазепа, не задержуючи свого Чалого в бігу, хитнув мовчки головою, але священник ніколи не зражувався його глузуванням.

— Передучора половина відійшла. Вчора ще більше. Незабаром ти будеш мати всього пару сотень мужви і самих слуг, які пильнують твоїх скринь та дві бочки грошей. Твоє повстання було зражене, міста спалені, а твоїх нечисленних вірних людей прибивали до дощок і вкидали в ріку. Скоро ти будеш лише пишним лицарем у почоті шведського короля.

Коли Мазепа мовчав, священник продовжував:

— Сьогодні я теж покину тебе, бо шведське пиво гірке для мене і пальці моїх ніг забагато вилазять із моїх черевиків. Твій амбасадор потребує багатшого пана. Будь здоров, Іване Степавичу!

Мазепа відповів:

— Як довго я ще маю свою голову і свою філософію, я залишусь Мазепою. Коли мої козаки відірвалися від мене й відійшли, я взяв свій гетьманський штаб і прибічників і приїхав до короля наче б я приїхав на

чолі Ксерксових мільйонів. А він із своїм зубожілим королівством, невдоволеними генералами і своїм заходячим сонцем вийшов напроти мене наче найщасливіший із князів. Що там йому і мені за клопіт, скільки за нами їде! Йому було досить королівського гонору і бажання бути вибранцем Бога. Він думає про історію, як залюблений думає про свою кохану; він не здобув би її ласки своїм походженням, тільки своєю власною особою. Якщо ми обидва, я і він, будемо одного дня останні, що залишимося в живих і житимемо в якійсь землянці в степу, ми й далі будемо говорити про філософію і трактувати один одного як на коронаційному обіді.

— Ти говориш про його заходяче сонце. Ти бачив знак, навіть ти. Він не може говорити, щоб не пишатися, як носильник.

— Це легко бути скромним, як кожний хвалить.

Мазепа відкинув свою біловолосу голову з гордим презирством і погальопував уперед до короля, який зняв капелюха і кількакратно кланявся в сідлі. А навколо деякі генерали жартували так голосно, щоб король міг їх почути.

— Коли приїду до Москви, — сказав Андерс Лягеркрона, — я полатаю сидження своїх штанів царським нічним ковпаком.

— Пфі! — відповів Аксел Спарре. — Існує старе пророцтво, що Спарре одного дня буде губернатором на Кремлі!

— Отак його! — крикнув прапорonosець. — Застріль кожного, хто посміє перешкодити такому великому й екзальтованому князеві маршувати, куди він собі захоче.

Король усміхнувся і промимрив:

— Росія мусить утікати, Росія мусить утікати...

Але коли розмовники віддалилися, вони нагло змінилися, стали мовчазні й меланхолійні.

— Ваша Величносте, — промовив Мазепа уривчasto латинською мовою, з вогнем в очах, — ваші завойовницькі рамена сягають так далеко, що одного ранку ми будемо мати не більше як вісім миль до Азії.

— Щодо того, то експерти розходяться в думках, — відповів король, шукаючи латинських слів, і повертаючи очі за граційними рухами Мазепиних білих рук. — Коли границя недалеко звідси, то мусимо дійти туди, щоб ми могли сказати, що ми теж були в Азії.

Голоси замовкли, а священник спинив свого коня.

— Азія! — промимрив він, — Азія не лежить у середині Європи. Але їдьте, їдьте, мої пригодники. Я змінював своє прізвище й одяг стільки разів, що ніхто з вас, шведи, не довідається, хто я. Але не забувайте, що то був обідраний монах, бродяга, Мазепин амбасадор, який своїми хитрими переговорами поставив свій відморожений палець на твою і твоїх пів-богів долю і скерував тебе в дику пустелю. Ви маєте рацію, королю Карле і ти Мазепо, все залежить вкінці від людської індивідуальности.

Сніг падав і падав, а він сидів без руху на своїй худій коняці. Батальйони маршували попри нього мовчазні й нетерпеливі. Коли останні вояки оглядалися на самотнього невідомого вершника і бачили його малу, втягнену скелетоподібну голову, їх охоплював страх, і вони приспішували кроку...

Переклад Б. Р.